

De "intellectuelen" en hun vervreemdingen (1880-1900)²¹

Christophe Charle²²

"La passion politique est morte, et rien n'y supplée. Les intellectuels s'ennuient; les autres pensent que c'est assez d'avoir sa famille à nourrir."
(Léon Blum, 'Les progrès de l'Apolitique en France', *La Revue blanche*, 1er juillet 1892)

Zola's "J'accuse...!" en de petitjes die onder de noemer "*manifeste des intellectuels*" in de daaropvolgende dagen in verschillende kranten gepubliceerd werden, kunnen in een eerste benadering geanalyseerd worden als een zet in het politieke schaakspel van de zaak Dreyfus. Hier is de bedoeling echter om een stap verder te gaan en ze te beschouwen als het eindpunt van een langdurig cultureel, politiek en ideologisch proces waarvan we de verschillende onderdelen zullen bespreken.

Kort voor de eeuwwisseling: de macht van de dubbele persoonlijkheden

Kort voor de eeuwwisseling raakt, in Frankrijk althans, de sector van de culturele productie georganiseerd rond de steeds groter wordende groep tussenpersonen die tussen de auteurs en het publiek in staan. De gehele culturele sector past zich aan aan het literair model dat ontstaan was in de eerste helft van de vorige eeuw onder invloed van de industrialisatie van de boeken- en krantenproductie en de toename van het lezerspubliek²³. De kritische voorleer wint aan belang wanneer de uitgevermidden de macht verwerven om zelf te selecteren. Grote uitgever zijn zich bewust van hun economische macht en stemmen hun productie af op collecties die onder de verantwoordelijkheid van een aantal dubbele persoonlijkheden vallen. Het zijn deze laatste die de selectie doorvoeren en slechts weerhouden wat aan hun ideaalbeeld of hun marktsegment beantwoordt. Wat de kunsten betreft, zien we het *Salon* uiteenvallen in een reeks rivaliserende verenigingen die door de kunstenaars zelf worden rechtgehouden. Zijn rol wordt eerst bedreigd en later overgenomen door de kunsthandelaars, gevolgd door de galerijen die zich meer en meer opdringen als tussenpersonen tussen schilders enerzijds, kopers anderzijds. De promotie van het literair succes, die zich rond de eeuwwisseling eerst vertaalt in de instelling van prijsuitreikingen buiten de Académie om, brengt de dubbele persoonlijkheden ertoe hun activiteiten nog verder te diversifiëren en uiteindelijk verschillende posities te cumuleren in de uitgeverwereld, de wereld van kranten en tijdschriften, en zelfs tot in de administratie.

21 Deze tekst werd vertaald door Bart Defrancq, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep Frans, Universiteit Gent.

22 Christophe Charle is als socioloog verbonden aan de *Université de Paris I-Panthéon-Sorbonne* en aan het *Institut d'histoire moderne et contemporaine* van het *Centre National de la Recherche Scientifique* in Parijs.

23 CHARLE, Christophe (1979), *La Crise littéraire à l'époque du naturalisme*, Paris, PENS; BOURDIEU, Pierre (1992), *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Le Seuil; CHARLE, C. (1990), 'Le champ de la production littéraire, 1830-1890', in: CHARTIER, Roger en MARTIN, Henri-Jean, (dir.) (1990), *Histoire de l'édition française.*, Paris, Fayard, vol. 3, 137-168.

Het bewustwordingsproces rond de steeds groeiende macht van de tussenpersonen die we tot nu toe dubbele persoonlijkheden genoemd hebben (ex-auteurs, mislukte of tweederangs auteurs die zowel de productie als de marktregulering controleren) manifesteert zich op uiteenlopende manieren. Op het eind van de 19de eeuw gaan auteurs bijvoorbeeld zelf het initiatief nemen om hun eigen uitgeverij op te richten en aldus te ontsnappen aan de canons die door de belangrijkste uitgeverijen werden opgelegd. Kleine tijdschriften zoals *La Plume* en *Le Mercure de France* ontwikkelen naast hun gewone activiteiten een uitgeverskantoor en bieden ruimte voor de ontwikkeling van nieuwe literaire stromingen die in het commerciële circuit geen kans maken. Het succes van deze nieuwe initiatieven brengt echter met zich dat de initiatiefnemers op hun beurt tot de klasse van de dubbele persoonlijkheden gaan behoren, grijze eminenties worden die gaan bepalen wat echte en wat volkse literatuur is. Het zijn zij die, ook al schrijven ze zelf zelden of niet, door het belang van het netwerk dat ze in stand houden, een vooraanstaande rol gaan spelen in het bepalen van de smaak. Hun oordeel zal ook voor de volgende generaties in de meeste gevallen doorslaggevend zijn.

Een ander voorbeeld is Edmond de Goncourt die in zijn strijd tegen de overheersing van de *Académie française* en haar netwerk van weldenkende tijdschriften en bladen als laatste wilsbeschikking de oprichting van een tegen-Académie beval die zou bestaan uit romanschrijvers, een klasse die de Académie links liet liggen. Dit bood de auteurs als groep de mogelijkheid de macht inzake kritiek over te nemen om het publiek rechtstreeks aan te spreken en het juk van de Staat af te werpen door de Académie, die in opdracht van de monarchie waakte over de literaire wereld, elke legitimiteit te ontzeggen. Het resultaat van deze meesterzet is in de 20ste eeuw weliswaar in handen gevallen van de dominante instanties binnen de cultuurverspreiding, maar getuigt toch van de diepe malaise die de literaire wereld in die periode doormaakte.

Ook de toneelwereld is op het einde van de jaren 1880 ten prooi gevallen aan die tweestrijd. Het boulevardtoneel raakt meer en meer gemonopoliseerd door een exclusieve club toneeldirecteurs, critici en gevestigde auteurs die sterke banden hebben met elkaar en dikwijls onder elkaar van functie veranderen om zo de winsten van de meest rendabele sector van de literatuur voor zichzelf te houden. Daar komt verandering in, eerst op initiatief van André Antoine en bevriende auteurs, die zich in naturalistische hoek situeren, daarna op initiatief van Lugné Poe en de symbolisten die hun eigen gezelschappen stichten buiten het commerciële circuit om²⁴. Het ontstaan van deze toneel-avant-garde zorgt ervoor dat de toneeldirecteur een andere rol krijgt: hij is regisseur en drukt zijn persoonlijke stempel op de vertoningen. De directeur nieuwe stijl is niet langer de theatermanager, hij is de eerste lezer van stukken die zonder hem nooit aan het publiek zouden vertoond worden. Het publiek zelf, dat gerekruteerd wordt uit het netwerk van persoonlijke relaties en aan het theater wordt gebonden door een systeem van abonnementen en inschrijvingen, zoekt niet alleen naar een nieuwe en andere omgeving, het eist ook een originele benadering van het onbekende met de regisseur als gids.

24 Zie CHARLE, C. (1979), op. cit., 2de deel. Ook: ROBICHEZ, Jacques (1957). *Le Symbolisme au théâtre. Lugné Poe et les débuts du théâtre de l'Oeuvre*, Paris, l'Arche.

Deze afgeleide vorm van theatralisatie die kenmerkend is voor dubbele persoonlijkheden versterkt nog onder invloed van de nieuwe praktijken die kort voor de eeuwwisseling opgang maken in de geschreven pers. De meeste recente onder die praktijken, ingevoerd onder invloed van de dubbele persoonlijkheden op het einde van de eeuw, bestaat in het ten tonele voeren van de literaire wereld zelf, als was het een publiek spektakel. De jaren 1890 zijn het toneel van de opkomst van de enquête en de systematische verspreiding van het interview met vooraanstaande figuren, onder andere uit de literaire wereld, en van biografische uitgaven in de vorm van ernstige of ironische collecties (voor de laatste: *Les Hommes du jour*). Deze genres spelen in op verschillende noden. De enquêtes, die trouwens vaker opduiken in nieuw opgerichte dan in gevestigde tijdschriften, zijn voor deze nieuwe tijdschriften een manier om enerzijds contact te zoeken met vooraanstaande figuren en anderzijds het publiek aan te trekken dat interesse heeft voor hun bedenkingen en zo eventueel, als de thema's zich lenen tot commentaar of een openbaar debat, een stroom reacties of polemieken te ontketenen. Het zal niemand ontgaan dat alle acteurs in dit spel een dubbele rol van manipulator/gemanipuleerde spelen. Weinigen durven het trouwens aan het recht in vraag te stellen dat literatoren, en intellectuelen in 't algemeen, zich toe-eigenen om over de meest algemene en complexe materies hun mening te verkondigen. Het resultaat is telkens een permanent publiek opvoeren van het literaire en intellectuele leven, wat, zoals in elk theater, aanleiding geeft tot ontdebelen en tot de opkomst van nieuwe tussenpersonen (organisatoren van de enquête, directeurs van de tijdschriften die ze publiceren) die, zoals dat in een geoliede rolverdeling het geval is, hun wil opleggen aan de nieuwe acteurs van de literaire scène. Hét hoogtepunt van theatralisatie van de intellectuele scène is het interview. Voordien was het zo dat een auteur, in de geest van de Romantiek, zelf het ogenblik, de stijl en het bereik van zijn publiek optreden koos. Wanneer echter het profetische uit het intellectueel en politiek leven verbannen wordt, is de geïnterviewde verplicht, wil hij toegang hebben tot de vergankelijke omgeving van de geschreven pers, zich te schikken naar ritme en kader van vraag en antwoord en naar de problematiek die de krant en de journalist hem opleggen. Mallarmé heeft ongetwijfeld deze machtspositie van de journalistiek en vooral van de dubbele persoonlijkheden die er gebruik van maken het best ingezien en verwoord: "*Ainsi ce qu'on appela autrefois la critique dramatique ou le feuilleton, qui n'est plus à faire, abandonne très correctement la place au reportage des premiers soirs, télégrammique ou sans éloquence autre que n'en comporte la fonction de parler au nom d'une unanimité des muets.*"²⁵

Dubbele persoonlijkheden en vervreemding van de intellectuelen

Door het feit dat zij ons verplicht verschillende sociale rollen te vervullen en een onderscheid te maken tussen de verschillende middens waarin het leven zich afspeelt, maakt de moderne maatschappij van elk individu een dubbele persoonlijkheid, gebonden, zoals Aragon al deed opmerken, aan een scherp onderscheid

²⁵ *Divagations*, n. éd., Paris, Gallimard, "Poésie", 1976, p. 180.

tussen publiek en privé-leven. De Parijse intelligentsia van kort voor de eeuwwisseling vormt ongetwijfeld de categorie die als eerste deze intieme opsplitsing heeft aangevoeld, want hun rol bestond er in feite in de grenzen die publiek en privé-leven scheidden te doorbreken en de ideeën, gevoelens en passies uit te drukken waarin elk individu uit hun publiek zich kon herkennen. In een intellectuele omgeving die beheerst wordt door privé-instanties (salons, academieën) en waar de intellectueel zich kenbaar maakt zonder andere tussenkomst dan die die uitgaat van de instantie door wie hij is uitgenodigd, blijven de dubbele persoonlijkheden op de zijlijn en treden ze hoogstens op als gedachtepolitie. Naarmate het middenveld echter meer op de voorgrond treedt, dichtert aanleunt bij de bedrijven en zich op een steeds homogener wordend publiek richt, groeien het aantal en de diversiteit van de dubbele persoonlijkheden en wordt de intellectueel steeds meer verplicht te kiezen tussen zijn privé-verplichtingen en de beperkingen van zijn publiek leven. De opkomst van de zelfuitgeroepen en zelferkende intellectueel is een reactie op de groeiende verscheurdheid van het individu tussen wat Flaubert de twee zijden van zijn leven noemt: zijn sociaal en zijn creatief bestaan. De specifieke vervreemding die op het einde van de 19de eeuw de kop opsteekt, is het resultaat van de vermenigvuldiging van rollen die de ontwikkeling in de culturele sector van hechte netwerken van dubbele persoonlijkheden met zich brengt. Elke auteur, elke geleerde krijgt te maken met eisen die niet langer uitsluitend afkomstig zijn van het publiek, dat hij eventueel kon verwerpen, onwaardig of incompetent verklaren, maar ook meer en meer van zijn gelijken, die meer ervaren zijn, zich genesteld hebben, erkend zijn en de sleutel tot de erkenning in handen hebben, en zelfs, in het geval van de eenzame profeten die voor zijn op hun tijd, met eisen van jongere collega's, die eerst als volgeling, later als erfgenaam de symbolische erfenis promoten door zichzelf te promoten. Hen vervloeken is zichzelf vervloeken. Hen op afstand houden zou betekenen dat men zijn toekomst en zijn vroomste wens als creatieveling verwerpt, namelijk die van het overleven na de dood. De obsessie voor thema's als prostitutie, zelfmoord en ontduubeling die sommige werken van die tijd kenmerkt, en meer bepaald de werken van auteurs die er het minst in slaagden zich te schikken naar de maskerade die hun door de nieuwe voorwaarden van het intellectuele leven werd opgedrongen, vindt wellicht zijn oorsprong in het feit dat zij de schizofrene geestestoestand inzagen die het aanvaarden van de macht der dubbele persoonlijkheden met zich bracht, of, daarentegen, in het feit dat zij ook geneigd waren zich te ontduubelen om te kunnen overleven.

De opgang van de professoren

In tegenstelling met wat gebruikelijk was onder de vroegere regimes, namelijk dat de intellectuele voortrekkers op het vlak van opinie, literatuur of kritiek, actief waren buiten de Universiteit *stricto sensu*, ziet men op het einde van de eeuw nieuwe intellectuele stromingen opnieuw opkomen onder het gesternte van de vernieuwde universiteiten. De humane wetenschappen veroveren zich een plaats naast de exacte wetenschappen, terwijl onder de Revolutie en het Empire de wis-kunde en de natuurwetenschappen Frankrijks paradepaardjes waren. In het ver-

lengde van hun rol in de vernieuwing van de universiteit, gaan de hervormingsgezinde professoren zich ook mengen in de sociale en ideologische debatten van die tijd. De strijd wordt ook intern gevoerd, getuige de ontwikkelingen in disciplines zoals de sociale psychologie, de taalkunde en de filologie en de aardrijkskunde. De blauwdruk van de faculteitenstrijd, zoals Kant die uitgewerkt had voor de Duitse universitaire wereld op het einde van de 18de eeuw, wordt hét model aan de hand waarvan de politieke en ideologische verschillen binnen de universitaire wereld tijdens en na de zaak Dreyfus kunnen verklaard worden²⁶. Het gaat hier om een voortzetting van de vroegere tegenstellingen tussen de liberale universitaire wereld en de autoritaire macht, die zich van nu af aan echter ent op een disciplinaire logica. De autonomie van de verschillende disciplines is immers bijna een feit, terwijl de intellectuele faculteiten een plaats naast de professionele faculteiten hebben veroverd.

De hervormingsgezinde lichten universitaire gelooft meer dan ooit in haar missie: wetenschappers trachten samenwerkingsverbanden op te zetten met de lokale burgerij; juristen en literatoren moedigen het verenigingsleven van hun studenten aan. De sterkst hervormingsgezinden leggen de basis van nieuwe wetenschappen in een poging om hun tijd beter te begrijpen en inzicht te krijgen in de toekomst. Bijna allemaal slaan ze de weg van de specialisatie en de professionalisering in een poging te wedijveren met de Duitse 'wetenschap'. De keerzijde van dit intellectueel, zeg maar intellectualistisch elitarisme is het feit dat de universitaire wereld zich in zichzelf keert, dubbele carrières – in de politiek en de wetenschap – opgegeven worden en pogingen in die richting op niets uitdraaien door het uit elkaar groeien van het professorencorps en de gewone man.

De onzekerheden van de avant-garde

Eenzelfde, maar meer algemeen bekende, kloof tussen de gewone man/vrouw en de creatieve avant-garde kenmerkt de artistieke en literaire wereld. Hier is het belangrijkste verschil met de situatie in de eerste helft van de eeuw het duurzame karakter van deze dubbele markt. De "bohème" was een eerste stap in de richting van de avant-garde, maar ze was niet blijvend. Ofwel brak men snel door, ofwel zonk men definitief weg en kwam men weer terecht bij het vuile intellectuele werk. Nu echter ontstaat een artistieke of literaire tegen-maatschappij, die zich aan de rand van de grauwe armoede begeeft, maar soms ook dankzij baantjes in de ambtenarij, de uitgeverwereld of de kunstmarkt een fatsoenlijk en weinig bohème-achtig leven leidt. Deze situatie ligt aan de basis van nieuwe vormen van frustratie, wat zich uit in het feit dat een deel van de avant-garde het kamp van de anarchisten en vooral ook dat van Dreyfus kiest.

---

26 CHARLE, C. (1990), *Naissance des «intellectuels» (1880-1900)*, Paris, Minuit, de twee laatste hoofdstukken en id. (1994). *La République des universitaires (1870-1940)*, Paris, Le Seuil.

De macht van de intellectuelen?

Het is in deze algemene context dat met de opkomst van de "intellectuelen" een nieuw paradigma wordt ingevoerd met betrekking tot het sociaal wereldbeeld. Dit is het resultaat enerzijds van de hierboven beschreven sociologische en ideologische veranderingen in intellectuele middens, maar anderzijds ook van het feit dat zij die er belang bij hebben zich bewust worden van de mogelijkheden die een echte intellectuele macht zou bieden.

Aangezien de democratie beweert open te staan voor elk soort talent is de rekrutering van intellectuelen die het dichtst aanleunt bij dit model een bron van prestige. De intellectuele en artistieke carrières worden in die tijd beschouwd als de meest toegankelijke van de beroepen die het etiket "bourgeoisie" dragen. In praktijk stelt men vast dat in universitaire middens de waaier aan sociale achtergronden breder is in de wetenschappen dan in de rechten, breder is buiten Parijs dan erbinnen en ook breder is wanneer de betrokken professoren niet afkomstig zijn uit de *Ecole normale supérieure*²⁷. Nog meer kansen op sociale promotie bieden literatuur en journalistiek, zelfs voor hen die niet over een grote culturele bagage beschikken²⁸. Sommige kunstenaars ontsnappen zelfs gedeeltelijk aan de wetten van de schoolse reproductie. Zij die men "intellectuelen" is gaan noemen vertegenwoordigen met andere woorden de beste benadering van het ideaal van succes door talent, ook al zijn de voorbeelden van succesverhalen die onderaan de sociale ladder beginnen zeer dun gezaaid onder de jagers op literaire, wetenschappelijke en artistieke roem. Men moet namelijk ook zijn invloed kunnen laten gelden.

Zij die zichzelf nog voor de term tijdens de zaak Dreyfus ingang vond, "intellectuelen" zijn beginnen noemen, passen uiteenlopende praktijken toe om meer in de kijker te komen. De literaire avant-garde, die het minst van allemaal voeling had met het publiek, zoekt het in de richting van de schandaalschopperij: zij geeft manifesten uit, maakt haar standpunten over actuele problemen bekend in enquêtes die ze in haar eigen tijdschriften publiceert of komt openlijk uit voor haar sympathieën met de politieke avant-garde en meerbepaald de anarchisten, waardoor ze zich de bemoeienis van de machthebbers op de hals haalt. Uit alle documenten en verklaringen spreekt een duidelijk misprijzen voor het officieel parlementair regime en de democratie, een aristocratisch elitisme dat ook de eerste manifestaties van het dreyfusisme kenmerkt. Dat het dreyfusisme de avant-garde uit zijn schelp van de 'l'art pour l'art' gehaald heeft, is te danken aan het feit dat het zowel aansloot bij het ideaal van de politieke actie buiten de officiële politieke kanalen om, als bij het diepgeworteld non-conformisme van dat deel van de literaire sector.

Opmerkelijk, daarentegen, is de aantrekkingskracht die het socialisme uitoefent op sommige vertegenwoordigers van de nieuwe universitaire lichtung die het dreyfusisme ingang zal doen vinden bij de studenten en sommige leden van het professorencorps naar het Dreyfuskamp zal doen overlopen. Het is een uni-

---

27 CHARLE, C. (1987), *Les élites de la République (1880-1890)*, Paris, Fayard, en *La République des universitaires*, op. cit.

28 MARTIN, Marc (1997), *Médias et journalistes de la République*, Paris, O. Jacob.

versitair socialisme, dat het vurig republicanisme van die lichter ten tijde van de *Ecole normale supérieure* voortzet en uitbreidt, en tegelijk een verlangen verraadt om voeling te houden met het volk en zich niet op te sluiten in een enge, intellectuele specialisatie²⁹. Wetenschap om de wetenschap sprak al even weinig aan als kunst om de kunst. Wat het dreyfusisme — en socialisme — en de wetenschap verenigt is het feit dat de aandacht voor realiteit, kritiek en waarheid aan de grondslag ervan ligt. Dit biedt de universitair een sociale rol die verder gaat dan de muren van zijn ivoren toren of het bastion van de gevestigde orde. Merk op dat deze avant-gardebewegingen evengoed geen weerklank konden gehad hebben. Meer dan eens bleef hun politieke actie beperkt tot hun eng literair of beroepswereldje.

Oorzaken van de diepgaande mobilisatie bij een gedeelte van de intellectuele beroepen, van de andere elites en zelfs van de volkselite, zijn te vinden bij de eigen dynamiek van het politieke leven en de vergissingen die de machthebbers tijdens deze crisis begaan hebben. De diepgang van het fenomeen had vooral te maken met het feit dat het als katalysator heeft gediend voor alle passies en interne belangenconflicten binnen het kamp van de intellectuelen en ze heeft gekanaliseerd in de richting van een nieuwe tegenstelling tussen twee identiteiten, namelijk de linkse en de rechtse intellectueel. Een tegenstelling (Waarheid en Gerechtigheid tegen Orde en Natie) die aan het verborgen sociale bestaan van de "intellectuelen" een einde maakte, hen als vanzelfsprekend tot rivalen maakt van de elite die waakt over haar algemene belangen, met name de politiciers. De tegenstanders van het intellectuele kamp zullen trouwens niet nalaten erop te wijzen dat zijn leden zich, in tegenstelling tot de verkozenen van de Republiek, een rol aanmeten waartoe niemand behalve zichzelf hen geroepen heeft. Dit betekent echter niet dat de "intellectuelen" een nieuwe, sociologisch homogene politieke fractie vormen, zoals bijvoorbeeld de partij die zich arbeiderspartij noemt. Wel integendeel: het gaat hier om een zeer heterogene groep, aangezien men op de petitelijsen van beide kampen zowel oudgedienden als jongeren aantreft, zowel onbekenden als beroemdheden, dichters als romanschrijvers, academici uit alle richtingen, journalisten en kunstenaars. Wel putten de twee kampen in verschillende mate uit deze verschillende categorieën. De scheidinglijn loopt niet verticaal maar diagonaal: rechtse intellectuelen vertonen alle kenmerken van een gevestigde plaats binnen de intellectuele kring, linkse intellectuelen de tegengestelde kenmerken, enkele uitzonderingen bij de leiders niet te nagesproken³⁰.

Behalve als spreekbuis van een democratie die van haar ideaal wegdreef, wierpen de "intellectuelen" zich ook op, met verdeeld succes en heel wat misrekeningen, als nieuwe lichter pedagogen voor een in de duisternis van zijn primaire cultuur opgesloten volk. De expansie die de beweging van de volksuniversiteiten kent, valt samen met de periode waarin de intellectuelen zich in de zaak Dreyfus mengen. Door de volksuniversiteiten smeden zij de band met het volk en komt de vervulling van de wens dat het opgevoede volk zich niet langer zal laten misleiden door de "slechte herders" binnen bereik.

29 CHARLE, C. (1998), *Paris fin de siècle, culture et politique*, Paris, Le Seuil, hoofdstuk 8. Ook: PROCHASSON, Christophe (1993), *Les intellectuels, le socialisme et la guerre*, Paris, Le Seuil.

30 Voor een uitvoerige beschrijving, zie CHARLE, C. (1990), *Naissance des "intellectuels" (1880-1890)*, op. cit., twee laatste hoofdstukken.

De Franse "Sonderweg", ontwerp voor een vergelijking tussen Frankrijk en Duitsland

De klasse van de "intellectuelen" die we als onafhankelijke groepering zien ontstaan op het einde van de 19de eeuw is dus het resultaat van een ideologisch-politiek proces en van een omvattende sociale verandering binnen de groep van de vrije beroepen, in de breedste mogelijke betekenis van het woord wel te verstaan. Een dubbele polariteit blijft echter de groep verdelen zodat polemieken rond de definitie ervan nooit ver weg zijn en het begrip zelf tot in de 20ste eeuw permanent herzien wordt, ook al is de doelgroep ingrijpend veranderd. Het opkomen van de "intellectuelen" herleiden tot een professionalisering, zoals sommige Angelsaksische auteurs doen, is een partieel en verkeerd beeld geven. In het geval van Frankrijk komen namelijk verschillende professionalisering in aanmerking: die van de diploma's (naar het voorbeeld van de artsen die de afschaffing bekomen van de artsen van tweede categorie, de gezondheidswerkers met andere woorden), die van de sociale geslotenheid en het beroep als ethisch ideaal (voorbeeld van de Balie, met zijn orde, zijn stage en zijn conférences)³¹ en tenslotte die van de symbolische differentiatie ten opzichte van concurrerende groepen die vooral ingang vindt in literaire en artistieke kringen en in sommige opkomende universitaire disciplines. Het is naar mijn mening nefast dezelfde term te gebruiken voor deze uiteenlopende processen die soms aan elkaar tegengesteld zijn of conflictueel zijn binnen éénzelfde beroepsmilieu.

Een van de bronnen van deze contrasterende richtpunten is het op zichzelf al gedifferentieerd verloop dat de opleiding van de kandidaten in de verschillende intellectuele en vrije beroepen kenmerkt. Op dit punt werpt de vergelijking met de situatie in Duitsland een verhelderend licht op wat we ironisch de Franse "Sonderweg" kunnen noemen. Het feit dat in Frankrijk geen dominant cultureel model voorhanden is zoals de Duitse *Bildung*, noch een instituut zoals de Duitse universiteiten dat zorgt voor de promotie ervan, ligt aan de basis van de culturele, ideologische en, in laatste instantie, sociale conflicten die zo typisch zijn voor de intellectuele kringen en de kringen van de vrije beroepen in Frankrijk. In zijn laatste boek legt Fritz Ringer, op basis van de bevindingen van mijn en zijn onderzoek over de Duitse mandarijnen en de onderwijssystemen, sterk de nadruk op de omgekeerde krachtverhouding die bestaat tussen het universitaire en het literaire kamp in beide landen³². Deze omgekeerde krachtverhouding laat in Frankrijk wat ruimte aan het progressieve ideeëngoed bij de 'Franse mandarijnen', een situatie die in schril contrast staat met de heimwee naar het verleden die de gevoelens van de Duitse mandarijnen ten opzichte van de moderne tijden overheerst.

Ook al baseert Ringer zich op mijn bevindingen, ik onderschrijf niet helemaal de consequenties die hij eraan vastknoopt op het vergelijkend vlak. We zijn het er beide over eens dat er in Duitsland een kloof gaapt tussen de universitaire wereld enerzijds en de literaire of, meer algemeen, de intellectuele wereld anderzijds. Zoals Ringer aantoont, wordt deze laatste in Duitsland gedomineerd door de eer-

31 KARPIK, Lucien (1995), *Les Avocats entre l'Etat, le public et le marché, XIIIe-XXe siècles*, Paris, Gallimard.

32 RINGER, Fritz K. (1992), *Fields of Knowledge*, Cambridge, Cambridge U.P.

ste terwijl de situatie in Frankrijk net andersom is. We moeten echter ook rekening houden met externe sociologische en culturele variabelen³³. Zo is er ten eerste sinds de 17de eeuw in Frankrijk een permanente interactie tussen de intellectuele middens en de kringen van de machthebbers. Het gaat hier niet zodanig over de traditie van de 'hofintellectueel', die ook bestond in de Duitse prinsdommen, dan wel om het feit dat Franse staatsmannen zoeken naar intellectuele erkenning om hun legitimiteit te bevestigen. Daarin verschilt Frankrijk van landen zoals Engeland en Duitsland waar de aristocratische en/of bureaucratische waarden lang de basis blijven voor bepaalde erkende vormen van politieke heerschappij die op geen enkele andere legitimering steunen (behalve de godsdienst). In die landen zijn het de maatschappelijke gezagsdragers die lange tijd op het intellectueel en het professioneel vlak de rol van legitimerende instantie waarnemen. In Engeland gebeurt dit via de verheffing in de adelstand, in Duitsland via het toekennen van eretitels of plaatsen in dat deel van de bureaucratie dat de intellectuele of culturele belangen behartigt. Het streven naar intellectuele erkenning in Frankrijk, daarentegen, is een pure noodzaak in de context van de eeuwenlange strijd tegen de geestelijke en sociale macht van de Kerk, een strijd die Groot-Brittannië en Duitsland sinds de Reformatie per definitie niet meer gekend hebben of die er een kleinere impact heeft gehad gezien de minderheidspositie en de ondergeschikte rol die het katholicisme er bekleedde. De hang naar literaire erkenning compenseert bovendien de structureel naar afglijding neigende status van de politicus in een democratisch regime.

Het tweede punt waarin Frankrijk zich onderscheidt is de tegenstelling die er bestaat tussen de relatieve politieke macht van de arbeiders- en de socialistische beweging (die vanaf de jaren 1900 enkele van zijn vertegenwoordigers in de kringen van de macht ziet opgenomen worden) en haar organisatie- en mobilisatiecapaciteiten die tot in de jaren 1930 bedroevend blijven. Deze situatie biedt de Franse intellectuele een actieradius die oneindig veel groter is dan in landen waar *trade unions*, vakbonden of de sociaal-democratische partij sterk staan. Door de kant te kiezen van de ondergeschikte sociale klassen kan een deel van de Franse "intellectuelen", zelf in een ondergeschikte positie binnen de groep van de burgerberoepen, doorstoten naar politieke dominantie zonder zich aan te hoeven sluiten bij de politieke dominantie van dat ogenblik. Anders is de situatie in landen waar een sterk autonome arbeidersbeweging bestaat en waar de intellectuelen bij hun opname in de politieke kringen stevast een deel van hun autonomie verliezen en ten prooi vallen aan een proces van bureaucratisering en politieke professionalisering.

Deze algemene hang naar het vervullen van een sociale rol buiten de enge beroepssfeer is niet alleen een voortzetting van een Franse politieke traditie die sinds de Verlichting bestaan heeft, zij is ook een gevolg van de malaise die ontstaan was door de grondige vernietiging lange tijd daarvoor van de corporatieve structuren, een vernietiging die juist de kleinburgerlijke beroepen, die de biotoop vormen van de "intellectuelen" – in de enge en politieke betekenis van het woord wel te verstaan – het zwaarst had getroffen. Net zoals in Duitsland hebben de vrije beroepen in Frankrijk al dan niet tentoongespreide ambities gekoesterd om

33 Aan dit punt wijd ik een meer systematische analyse in *Les intellectuels en Europe au XIXème siècle, essai d'histoire comparée*. Paris, Le Seuil, 1996.

de corporatieve structuren te herstellen. We kunnen er van uitgaan dat zelfs bij de groepen die het minst blootstaan aan concurrentie en marktlogica, het trauma van de Revolutie elke vorm van collectief bewustzijn heeft weggeveegd, terwijl dit is blijven bestaan bij de belangrijkste groepen uit het *Bildungsbürgertum* in Duitsland. De universitaire zijn daar een in veel opzichten extreem voorbeeld van. De te brede en inbureaucratische structuur die Napoleon opzet onder de naam "Universiteit", heeft, behalve zijn naamgeving, niets gemeen met de middeleeuwse universiteit die in haar hoedanigheid van corporatie ontmanteld was. Het enige model dat voorhanden is bij de heroprichting is dat van de grote corporaties. En we zien dat de individuen die de top van de universitaire hiërarchie vormen zich inderdaad gaan gedragen als prefecten of mandatarissen van het corps waarvan ze afkomstig zijn. Het is tegen deze besloten achtergrond dat het nieuwe patroon van de "intellectueel" zich is beginnen aftekenen. In Duitsland, daarentegen, zorgt de relatieve autonomie die de universiteiten, ondanks hun inlijving bij de Staat, hebben behouden ervoor dat het professorenkorps in een ambigue situatie verkeert die door de in Duitsland verblijvende Franse waarnemers op bewondering wordt onthaald: ze zijn ambtenaar maar tegelijk virtueel lid van een vrij beroep en verhandelen als het ware hun diensten aan hun werkgever. Dit werkt natuurlijk een gemeenschappelijke frontvorming in de hand over de vele andere grenzen die hen scheiden heen (geografische, disciplinaire, hiërarchische, enz.)³⁴. Deze corporatistische en aristocratische ingesteldheid die een onderdeel is van een sterk zelfbewustzijn en in Frankrijk, behalve in de meest traditionele faculteiten, veel minder aanwezig is, remt bij het Duits professorenkorps de drang naar het vervullen van een ander soort sociale functie, enkele uitzonderlijke contexten (bijvoorbeeld de oorlog van 14-18) niet te nagesproken. Ze verhindert ook elke vorm van gemeenschappelijke actie met vertegenwoordigers van andere intellectuele beroepen, zoals in Frankrijk tijdens de opeenvolgende politieke crises gebeurde. Bij gebrek aan een in de geschiedenis verankerde sociale identiteit, zoals die van de Duitse universitaire, gaan de Franse universitaire een vervangende collectieve identiteit ontwikkelen met als basis de rol van "intellectueel". Dit belet niet dat een deel van de beroepsgroep waarvan sprake een anti-intellectueel discours gaat ontwikkelen dat nauw aansluit bij de Duitse mandarijnenideologie zoals die bij Ringer en in andere Duitse werken over de Universiteit beschreven staat. Ze hebben echter nooit, ook al vormden ze een meerderheid, een verstikkende machtspositie gehad en vooral ook slechts zeer zelden bondgenoten in politieke kringen gevonden, zoals in Duitsland het geval was.

Het zou oneerlijk zijn de waaier aan standpunten te herleiden tot deze binaire tegenstelling. Misleid door de bronnen waarover hij of zij beschikt, heeft de historicus de neiging om vooral aandacht te hebben voor uitgesproken standpunten. En nochtans kunnen ook die slechts begrepen worden tegen de achtergrond van de stilzwijgende en inerte fractie binnen de beroepsgroep in kwestie die men juist moet trachten te overhalen om zijn rangen te versterken. Deze op routine draaiende massa bestaat in alle landen, maar heeft ongetwijfeld de meeste invloed in Duitsland omdat zij er minder voor terugschrikt dan in Frankrijk om aan te sluiten bij

---

³⁴ Zie de getuigenissen die aangehaald worden in *La République des universitaires*, op. cit., hoofdstuk 1.

de in die tijd bestaande of opkomende corporatieve organisaties. In Frankrijk, daarentegen, heeft het ongeorganiseerd individualisme, meer nog dan bij sociale groepen met een minder tweeslachtige identiteit, hier de bovenhand. Dit verscherpt nog de ontstaansvoorwaarden van militante minderheden die, bij gebrek aan echte overkoepelende organisaties, op het symbolische of politieke vlak zelfuitgeroepen sociale identiteiten gaan ontwikkelen.

Het waarom van een sociologische benadering van de intellectuelen³⁵

*Louis Pinto*³⁶

In de hierop volgende tekst neem ik mij voor om, vertrekkend vanuit mijn eigen werk, enkele implicaties van de sociologische benadering van de intellectuelen van naderbij te bekijken. Een van de belangrijkste bijdragen die deze benadering kan leveren bestaat erin zich toe te leggen op het proces dat de sociale constructie van de kennis eigen is. Een van de eerste vereisten van de wetenschap der wetenschap is dat men zich ontdoet van de meest onbewustedoxische aannames, namelijk zij die verband houden met de intellectueleachtergrond: om zichzelf beter als 'geleerde' te begrijpen, moet men breken met de geleerde praktijktheorie die de neiging heeft om de constructies die bedoeld waren om de realiteit beter te begrijpen, in diezelfde realiteit (of in de hoofden van zij die er zich in bewegen) in te schrijven³⁷.

De gebruiken van het schrijven

Welbepaalde betekenissen kunnen door het schrijven het statuut van autonome realiteit verwerven, aangezien ze door het schrijven bevrijd worden van de begrenzingen waaraan hun gebruik in concrete situaties van verbale interactie is onderworpen. Deze betekenissen lijden een relatief duurzaam bestaan los van de afzonderlijke individuen en kunnen rekenen op instellingen (de staat, de school,...) die borg voor hen staan. Deze instellingen hebben de macht om de toegelaten woorden ingang te doen vinden hetzij als voorwerpen van ongebonden commentaar – de 'concepten' en de 'oeuvres' van de geletterde traditie bijvoorbeeld – hetzij als actiebakens, en dan denken we aan de politieke labels. Zij leggen in het domein waarmee ze in verbinding staan een horizon op aan het denkbare en uitspreekbare, zodat elke wetenschap die hen tot studieobject wenst te maken tot een voorafgaand proces van ontheemding noopt. Vandaar ook het belang van de ontstaansgeschiedenis bij het aantonen en inzien van de historisch gefundeerde

35 Deze tekst werd vertaald door Bart Defrancq, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep Frans, Universiteit Gent.

36 Louis Pinto is sinds geruime tijd als socioloog verbonden aan het *Centre de sociologie européenne*, de door Pierre Bourdieu geleide onderzoekseenheid aan de *Ecole des hautes études en sciences sociales* in Parijs.

37 Dit is een centraal punt in het werk van Pierre Bourdieu, vanaf *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Paris, Droz, 1972, tot *Méditations pascaliennes*, Paris, Seuil, 1997.